

ПОВЕЗИ РУКОПИСНИХ КЊИГА ХИЛАНДАРСКЕ БИБЛИОТЕКЕ

Првобитна намена повеза била је да се њиме омогући лакше читање и заштита књиге, а касније и да му се да извесна естетска димензија, што произилази из човекове душевне потреба за украшавањем ствари око себе. Књига у којном повезу лепа је сама по себи, али украси у виду отиснутих орнамената помажу да се лепота узвиси и што боље разазна. Уреси на повезу удешавају се тако да спољашњи изглед књиге одговара њеном унутрашњем значају и њеној основној идеји. Због тога је и главни задатак повеза да се на њему изрази дух и карактер књиге.

Међутим, повез књиге има и једно дубље значење, у симболичном смислу, које нас води до архетипског, где повез представља чежњу за изгубљеном Речи. Стога је свака написана књига трагање за Богом, а повез том трагању даје извесно достојанство.

Судбина књиге и њеног повеза у тесној је вези са појавом и ширењем хришћанства. За разлику од паганских писаца, који су своја дела исписивали на папирусу, а затим их користили или одлагали у облику свитака, први хришћани, иако има изузетака, писали су на пресавијеном папирусу а доцније и на пергаменту, који су затим у облику свешчица повезивали у кодексе – прве књиге у данашњем облику. Хришћани су своје свете текстове сматрали култним предметима, те су зато они морали бити трајнији, што је и пружао нови облик књиге. Ради се, дакле, о дружијем односу према књизи, који се разликовао од онога што га је имао пагански свет у Грчкој и Риму, који је књигу (свитак) посматрао као профани предмет. Борба између хришћанског и паганског света пренела се, дакле, и на избор материјала и облик књиге. Победом хришћанства 313. године, коначно се усталила употреба кодекса, док је употреба свитка задржана најчешће за повеље и правне списе.

Коптске хришћанске заједнице биле су постојбина првих мајстора који су развили нову, за то време, генијалну вештину повеза кодекса. У најранијем периоду кодекси су се, такође, радили од папируса. Пергамент још није био опште прихваћен, делом зато што се мислило да је прост материјал, делом што је кодекс био тако нов да није било уочено да је папирус због своје кртости неприкладан за облик књиге са пресавијеним листовима. Но, убрзо се прешло на пергамент, који је чврст, постојан и савитљив, и као такав, много подеснији за кодексе. На жалост, до данас није сачуван неки примерак раних кодекса, те се не зна сасвим тачно како је изгледала израда и украшавање корица, али на основу оних доцнијих, сматра се да су свешчице састављене од пресавије-

них листова, прошиване концем, ланчаним шавом између корица, прављених од пресованих листова папируса, а касније и од дрвених дасака. Овај начин шивења зове се још коптски повез, а настао је прилагођавањем вештине преплитања конца код ткања тепиха. Цео кодекс се на крају пресвлачио кожом која је украшавана техником кожног реза или слепог отиска.

У VI веку коптски повез помиње учени монах Касиодор у књизи Институције (Књ. I, поглавље 30) у којој јасно излаже монаси-

„Предање православне вере“ Јована Дамаскина, 1354/75 (бр.393)

ма манастира Вивариум, чији је био оснивач, њихове задатке и дужности у вези са препривањем књига. Облик кодекса, као и коптски начин повеза, био је прихваћен широм хришћанског света тог времена, од удаљене Етиопије, где се и данас користи, преко целог Византијског царства, а касније и до Запада и на исток до Персије. Кодекс је такође усвојен и за исламску књигу.

Све до краја III века хришћанске књиге и њихови повези су врло скромни. Међутим, од IV века, од када хришћанство постаје званична религија, књиге постају раскошне тако да надмашују све што је до тада античка цивилизација на овом пољу створила.

Хришћани су указивали почаст књигама носећи их у литијама, а њихове богато повезане корице улепшавале су и сјајем украшавале олтане. Драгоцени рукописи, који су били веома ретки, захтевали

су и одговарајући повез, тако да су дрвене корице облагане драгим камењем, резбареном слоновачом, емаљом и кованим златом. Ово византијско „накитно“ повезивање књига преовладало је од V до XI века, а најчешће је рађено на олтарским јеванђељима.

У грчким манастирима, до касног средњег века, рађени су кожни повези, са техником израде која је била наставак коптске традиције. Византијски повези на хрпу нису имали повишена ребра, већ је хрбат био раван и издужен у односу на дужину корица.

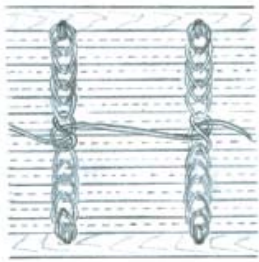
Византијски повезније само територијално ограничен на област са Константинопољем, као политичким и културним средиштем, већ је коришћен и у суседним областима као што су Арменија, Грузија, Сирија, Кипар са острвима, Србија и Грчка са Светом Гором. Далека Русија, као и манастир Свете Катарине на Синајској Гори такође су припадали истој култури књиге.

Повези хиландарских рукописних књига спадају у групу византијских повеза. Хиландарска библиотека броји нешто више од хиљаду рукописних кодекса који углавном имају сачуване повезе у бољем или лишијем стању. Срећом, повези нису рестаурирани, те њихово обиље у изворном стању представља праву ризницу за истраживање градивних елемената и технике израде средњовековних повеза. То није случај са другим великим библиотекама које поседују византијске повезе, као што је на пример Ватиканска библиотека, где само незнатан број повеза није рестауриран, тако да истраживачи са жаљењем констатују да су у неповрат изгубљени драгоцене подаци.

Основно правило које би требало поштовати пре реставрације јесте да само оне књиге које су нападнуте микроорганизмима, влагом или другим оштеђујућим чиниоцима, те им прети разарање, могу бити реставриране, али уз претходну белешку, скице и фотографије, тако да се сачувају подаци о структури и техници повеза. Јер, вредност једној књизи даје њена старина коју чини рукописни текст заједно са повезом, као једна неразводна целина која осликава дух времена у коме је настала.

Преводилачка и преписивачка делатност постојала је у Хиландару још у 13. веку. Из тог периода сачуван је један повез па можемо само претпоставити да је постојала и повезивачка радионица. Међутим, тек од 15. века можемо да пратимо записе повезивача који су радили у Хиландару или у Посници Светог Саве у Кареји, тако да са сигурношћу знамо да је до средине 18. века постојала повезивачка радионица.

Записи о повезу пружају нам драгоцене податке о монасима који су радили на њима, месту, времену и изразима које су користили. Тако се помиње монах Сава, који **свеза** Зборник (бр. 481) из XVI века, затим **Четворојеванђеље** (бр.92) које се **звѣза**

роукою смѣрнаго дѣиствѣа (1520). Нешто је детаљнији опис материјала које је користио монах Георгије на *Шестодневнику Јована Златоустој* (бр.403): **Поновн се сѣа књига ... рѣкою многогрѣшнаго мниѣа Гѣворѣа ... Поновн се срѣѣч (тако рећи) оправн се дскалн и кожою** (1622). Често се помињу и ктитори који наручују повез па лако може доћи до забуне и мешања ктитора и повезивача. Тако, на пример, каже се за *Четворојеванђеље* (бр. 2) да га **вправи старѣцъ Петроніе ут Арванашкы пирагъ** (1673), док се за *Праксисојѣ Монаха Јефрема* (бр. 101) каже да га **повеза Григоріе ѣромонаѣхъ** (1671), **киторъ же вѣсть Петроніе монаѣхъ ут Арванашкы пирагъ**..., одакле видимо да је старац Петроније само ктитор, а да је стварни мајстор Григорије јеромонах.

У Посници Светог Саве у Кареји изгледа да је исто тако постојала повезивачка делатност јер се често помињу типикари као на пример: **грѣшнн Антоіе** који **звеза Айосѣол** (бр. 48) из XV века или **попъ Димитрѣ** (бр.259) који **пововн Триод ѣосни** 1621. године.

Да је у Кареји придаван посебан значај раду на повезу показује и фреска из прве половине 14. века, коју је насликао Емануил Панселинос у цркви Протата, где је

представљен Апостол Матеј како дотерује помоћу ножа обрз књиге. Књига са даскама смештена је у дрвеној стези са дрвеним завртњима. Поред ножа и стеге на фресци се лепо виде маказе, шило и филета за извлачење линија на кожи.

Проучавање повеза почиње утврђивањем начина прошивања књижног блока, његовог причвршћивања за даску, као и утврђивањем начина оплитања заглавне врпце, затим се одређује облик дрвених корица, копчи, металних апликација и орнаментике на кожи.

Основне јединице књижног блока код византијског повеза називале су се тетрадама. У једном запису на *Панајерку* (бр. 444) за преписивача Аверкија се каже да је укупно урадио триста педесет и пет **тетрады**. То су, у ствари, свешчице састављене од најчешће четири пресавијена листа пергамента или папира. Пре него што се крене са прошивањем, на пресавијеном делу тетради праве се засеци ножем, у које се касније смести ланчани шав, настао прошивањем. Зато је хрбат код византијског повеза потпуно раван.

Засацање су користили и грчки мајстори који су пребегли на Запад после пада Константинопоља, и по њима тај поступак назван је грекажа (grecquage). На Западу то засацање није рађено, него су свешчице шиве-

не око испупчених везица, које су се после одсликавале на кожи, стварајући попречна ребра дуж хрпта, веома декоративног изгледа. Овај начин прошивања доспео је посредно, преко Русије, и до Хиландара и видимо га на веома декоративним повезима хаџи Герасима Руса почетком 18. века.

Начин прошивања тетради код византијског повеза веома је специфичан, и баш због те специфичности дуго је владала једна заблуда, коју је подстакла Berthe van Regemortel, својевремено водећи познавалац средњовековне књиге, а што је некритички преузела и Загорка Јанџ, пишући о повезима српске ћирилске књиге. Наиме, претпостављало се да се књижни блок прошивао ланчаним шавом засебно, па да се тек на крају причвршћивао за даску. Међутим, први је G. Petherbridge (1991) на повезима са Патмоса запазио да се књижни блок прошивао у две засебне половине које су се на крају спајале у једну целину, истим концем којим су прошиване. То су касније потврдили и Houlis (1993) на повезима грчког порекла у Ватиканској библиотеци, затим, Мокретсова (1994) на руским и J. A. Szirmai (1999), поново на грчким повезима. Овај начин прошивања запазио сам и на хиландарским повезима, а препознаје се по супротном смеру ланчаних омчи на једној и другој половини

књижног блока као и по концу који дуж повежњака спаја сва прошивна места.

Прошивање почиње провлачењем конца кроз систем рупа и жлебова на дасци који одговара првом прошивном месту, где затим конач улази у прву тетраду, излази на другом прошивном месту, поново се провлачи кроз жлеbove и рупе на дасци, враћа на истом месту у тетраду и све тако до краја. Поступак се понавља са другом тетрадом, а тек са трећом започиње шивене ланчаним шавом. На крају се две половине спајају у једну целину као што је приказано на скици.

На основу прегледаних повеза у хиландарској библиотеци запазио сам да постоје четири различита начина причвршћивања књижног блока за даску, што зависи од система жлебова и рупа на њима. Због ограниченог простора описаћемо само онај који је

најтипичнији за српске повезе, а препознаје се по жлебу у облику латиничног слова **V** на унутрашњој страни даске. Код овог начина конач се увлачи кроз коси канал са хрптене ивице даске, који излази на унутрашњој страни око 20 mm од ивице. Од те тачке гранају се два жлеба дужине око 15 mm, у већ помениutom облику слова **V**. На крајевима жлебова налазе се рупе које спајају унутрашњу и спољашњу страну даске. Рупе са спољашње стране такође су повезане жлебом.

Корице су се правиле од даске и дуж ивице имале су жлеbove који су се, или протезали дуж све три видљиве ивице, или су се

прекидали недалеко од угла. Најчешћа је појава рачвастог завршетка жлебова, што је, такође била особеност српских повеза. Након прошивања приступало се, најпре пресвлачењу хрптеног дела грубим ланеним или конопљиним платном. Претпоставља се да је коришћен скробни лепак, премда сам на једном повезу уочио трагове туткала. Ово платно може се уочити и код добро очуваних повеза јер се његови крајеви провиде испод коже на неколико сантимера од хрптене ивице даске. Даске су

биле мањих димензија од књижног блока, па се приступало обрезивању делова који су прелазили ивице даске, с тим да је даска служила као вођица и као граничник, што се може видети на фресци. Тако долазимо до још једне особености византијског повеза – а то је да су корице и књижни блок истих димензија.

Најтежи део за реконструкцију јесте капителна врпца, која је поред декоративне имала и конструктивну улогу. Постоји више типова капителне врпце али у основи сваке су два канапа, исте или различите дебљине, који су се протезали, не само преко хрпта, већ једним делом и преко ивице даска. Канапи су оплитани или са једнобојним концем, најчешће истим, којим је и прошивана књига, или са више разнобојних кона-

ца. Једна капителна врпца имала је на себи четири различите боје: плаву, црвену, зелену и жуту (бр. 237).

Поступак око израде капителне врпце прилично је сложен и биће детаљно описан у једној широј публикацији. Уз капителну врпцу на глави често су оплитане једна или две омче, на које су се везивали конци који су служили као белег за читање.

За пресвлачење најчешће је коришћена јарећа и овчија кожа, ређе телећа. Бојене су у смеђу, а повремено и у црвену или црну боју. Унутрашња страна коже претходно је премазивана лепком од брашна, па се након тога кожа навлачила на књигу, при чему се водила посебна пажња да се подавијање око углова и капителне врпце обави што квалитетније. Облик хрпта, због капице коју је образовала кожа преко капителне врпце, био је издужен, што је још једна особеност византијског повеза.

Копче су незаобилазни део хиландарских повеза. На горњој корици укуцавао се клин

око кога се качила копча причвршћена за доњу корицу помоћу пресавијеног кожног ремена. Оба крака ремена расецана су по дужини на три дела, тако да су добијана три двострука ремена, на којима су прављени уздужни зарези, кроз које су се наизменично провлачили, стварајући три плетенице, које су се на крају кроз три одвојене рупе лепиле на унутрашњој страни доње даске.

Налепљивањем предлиста, који је, најчешће био неисписани слободни лист прве, односно последње тетраде, завршава се занатски део рада на повезу, премда је чест случај да се тај лист не лепи и да унутрашња страна даске остане непокривена.

На естетско декоративном плану повезивачи манастира Хиландара настављају традицију византијске орнаментике и слепог отиска све до XVII и XVIII века, када се постепено уводи позлата и ренесансни декоративни елементи.

Слепи отисак, типичан за византијске повезе радио се појединачним утискивањем загрејаних печета од меди. У типичу епископа Нектарија Србина са краја 16. века, написаног у Русији, а на основу грчких обичаја, како он каже, даје се упутство у коме се описује техника слепог отиска:

„Најпре намочи крпцу и тари њоме кожу, а басму за то време подгреј добро и које ћеш место басмити, тари мокром крпом да од басме кожа не сагори, и прскај семеним уљем и постављај (отисни) басму.“

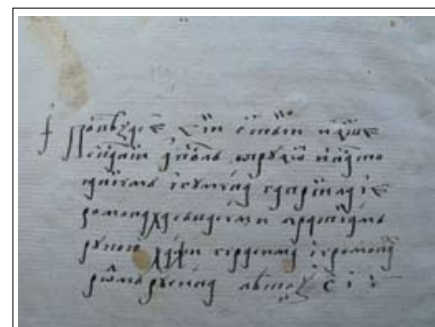
Украси на корицама компоновани су од неколико концентричних оквира по рубовима и укрштених линија у правоугаоном пољу у средини. Простор између линија попуњаван је орнаментима преплета, стилизованих биљака и фантастичних животиња и птица. Фантастичне животиње и птице верни су пратилац већине хиландарских повеза; оне имају дубоку хришћанску симболику и показују бујну машту и дар стилизације средњовековног човека. Те чудесне животиње, палмете, пупољци логоса и многи други орнаменти, којима је тешко одредити име, сложени у складне композиције, пред-

стављају дијаграме који можда у себи одсликавају дух исихазма средњовековног Хиландара.

На повезу *Праксајосийола* из 1702. године (бр. 106), већ поменуто хади Герасима, пореклом Руса, види се потпуно одсуство византијског стила, сем неколико ситних орнамената, који попуњавају празан простор једне ренесансне композиције. Занимљиво је поменути да је средњак (орнамент) на доњој корици *Праксајосийола* потпуно исти као на *Зборнику* који се налази у бечкој Националној библиотеци (Cod. Slav. 31), а који је Патријарх Пајсије повезао 1647. године. Сличан орнамент појављује се на француским и енглеским повезима из друге половине XVI века, што само показује да је ренесанса са Запада, посредним путем преко Русије, доспевала до Србије и до Хиландара.

Повези Хиландарске библиотеке својом лепотом и слојевитом позивају на далеко опсежније проучавање. Ово је само мали покушај да се у нашој науци о средњовековној књизи направи увид у једно значајно поље још увек недовољно истражено.

Повеза се овај свети и душеспасни *Ајосийола* трудом и настојањем игумана Гаврила јеромонаха са целом братијом, руком хади Герасима јеромонаха, родом Руса, лета 1702.

Библиографија:

1. Димитрије Богдановић, *Кашалој ћирилских рукописа Манасијира Хиландара*, Београд 1978.
2. Загорка Јанц, *Кожни њовези српске ћирилске књије*, Београд 1974.
3. Aleksandar Stipčević, *Povijest knjige*, Zagreb 1985.
4. J. A. Szirmai, *The archaeology of medieval book-binding*, Ashgate 1999
5. Berthe van Regemortel, *Binding Structures in the Middle Ages*, London MCMXCII